

Акматалиев А.Т.

ХІХ КЫЛЫМДЫН АЯГЫНДАГЫ ХХ КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ АКЫНДАРДЫН ЭТИКАЛЫК КӨЗ КАРАШТАРЫ

Акматалиева А.Т.

ЭТИЧЕСКОЕ МИРОВОЗЗРЕНИЕ ПОЭТОВ КОНЦА ХІХ - НАЧАЛА ХХ ВВ.

В статье на уровне философской рефлексии анализируются этические взгляды акынов-мыслителей конца ХІХ начала ХХ в.

ХІХ кылымдын баш чендеринен тартып ХХ кылымдын аралыгында Кыргызстандын Россияга кошулушу менен социалдык-экономикалык абал бир топ жогорку баскычка көтөрүлгөн. Отурукташуу, анын негизинде жер иштетүү интенсивдүү өнүккөн. Соода, кичи өнөр жайлар, башка улуттар менен болгон мамиле бир топ жолго коюлган. Бул кылымдар аралыгында Кыргызстандын ар тараптан өнүгүүсүнө шарт түзүлгөн. Ал мезгилдеги өзгөрүүлөр "замана" агымындагы акындардын чыгармаларынан орун тапкан. Акын-заманчылар жашаган тарыхый доор карама-каршылыктуу, татаал болгон. Эски менен жаңынын ортосундагы күрөш, Кыргызстандын Россияга кошулуу процесси диний, эсхатологиялык мотивдердин пайда болушуна алып келген.

Капитализмдин элементтерин ойчул-акындар катастрофанын, деградациянын белгиси катары түшүнүшкөн. Алардын социалдык теңсиздикке каршы күрөшү, башкаруучулардын нравалыкка жатпаган иш-аракеттерин айыптоо, гуманизмди жана моралдык тазалыкты даназалоо сыяктуу идеялары ХІХ к. аягы ХХ к. башындагы кыргыз ойчулдарынын этикалык ой жүгүрүүсүнүн өнүгүшүнө белгилүү таасирин тийгизген⁴⁰. Акын-заманчылардын чыгармаларынан көрүнүп тургандай, Кыргызстандын Россияга кошулушу пессимизмди пайда кылган. Капитализмдин өзгөчөлүктөрү, белгилери ойчулдарга деградациянын, жакындап келе жаткан катастрофанын белгиси катары сезилген.

Акын-заманчылар Кыргызстандын Россиянын составына кошулушунун терс касиетин жаңы административдик-территориялык бөлүнүүдөн, башкаруунун жаңы системасын киргизүүдөн көрүшкөн. Алардын пикири боюнча падышалык Россия тарабынан кабыл алынган иш-чаралар оң натыйжага алып келбейт, анткени кыргыз элинин жашоо турмушунун өзгөчөлүктөрү, доордун

конкреттүү-тарыхый кырдаалы эске алынган эмес, алардын аракети салттуу-патриархалдык институттардын бузулушуна, коомдук системаны уюштуруунун жасалма, реалдуу эмес формаларын күчкө салып киргизүүгө багытталган.

Акын-заманчылардын орус элине карата терс мамилеси түшүмдүү жерлердин кыргыз элинен зордук менен тартылып алынып, орустарга өткөрүлүп берилиши менен түшүндүрүлөт. Кыргыздарга өз жеринде мергенчилик кылууга тыюу салынган. Ошол эле мезгилде ойчулдар орустар алып келген маданиятты, оң көрүнүштөрдү колдошкон.

Демек, акын-заманчылардын карама-каршылыктуу, ошол эле мезгилде реалисттик идеялары доордун карама-каршылыктуу мүнөзү менен түшүндүрүлөт. Заманда болуп жаткан өзгөрүүлөрдү байкаган ойчулдар аймакта капиталисттик мамилелердин орношу менен элдин турмушунун начарлап жатышына күбө болушкан. Алардын пикири боюнча феодалдык-патриархаттык түзүлүштүн кулоо процесси коомдун моралдык эрежелерин бузуп, адамдардын аң-сезиминде, жүрүм-турумунда эгоисттик көрүнүштөрдүн басымдуулук жасашына өбөлгө түзгөн. Адамдардын өз ара мамилесинин моралдык этикалык негиздери терс жакка өзгөргөн деген жыйынтыкка келишкен. "Акыр заман", "Тар заман", "Зар заман" сыяктуу ырларында ойчулдар өткөн доорлорду мактап, даназалашкан. Адаттагы көндүм турмуштун бузулушун, коомдун нравалык эрежелеринин жоголушун акындар "акыр замандын" белгиси катары түшүнүшкөн⁴¹. Жаңы жашоо образы патриархалдык түзүлүш менен айкалыша албастыгын түшүнгөн ойчулдар уруулук коомду социалдык идеал катары эсептешип, өздөрү жашаган доорду кайгы-капанын доору деп санашкан.

Изилдөөчү А.Дөнөнбаев белгилегендей, "акын заманчылар өткөн доордун өзүн эмес, ал заманга тиешелүү болгон нравалык оң сапаттарды кайра жандандырууга аракет жасашкан"⁴².

⁴⁰ Караңыз: Мукасов Ы.М. Кыргыз элинин философиялык ойлорунун тарыхый динамикасы. - Бишкек, 2004. - 162-бет.

⁴¹ Караңыз: Мукасов Ы.М. Кыргыз элинин философиялык ойлорунун тарыхый динамикасы. - Бишкек, 2004.

⁴² Дононбаев А.Д. Мироззрение акынов-заманистов // Общественно-философская мысль народов Средней Азии. - 180-бет.

Ошол эле убакта акын заманчылардын дүйнөнү кабыл алуусунда, нравалык көз караштарында реалдуу - тарыхый жана диний-мистикалык элементтер айкалышып турат. Феодалдык-патриархалдык түзүлүштүн жана ислам идеологиясынын басым жасаган шартында, мусулман дининин таасири астында тарбияланган акын заманчылар социалдык тенсиздикти бир эле уруулук моралдык көз караштан эмес, диний жактан да сындашкан.

Демек, акын-заманчылар өз чыгармала-рында элдин турмушун, коомдогу өзгөрүүлөрдү реалдуу, объективдүү түрдө чагылдырууга аракет жасашкан. Ал эми ойчулдардын дүйнөгө болгон көз карашындагы, чыгарма-ларындагы карама-каршылыктар доордун карама-каршылыктуу мүнөзү менен түшүндүрүлөт⁴³. Билимдин жетишсиздигин алардын коомдук өнүгүүнүн өзгөчөлүктөрүнө карата көз караштары чектелген деген жыйынтык чыгарууга болот. Акын-заманчылардын өткөн доорго карата ностальгиялык кайрылуусу негизинен объективдүү мүнөзгө ээ болуп, адамдардын социалдык адилетсиздикке, теңсиздикке, ошол мезгилдеги кыргыз коомунун кучөгөн таптык дифференциациясына карата руханий каршылыгынын, күрөшүнүн өзгөчө натыйжасы катары бааланат.

Эски доорду, башкача айтканда уруулук түзүлүштү идеализациялоо пессимизм жана фатализм менен үндөшүп, акын-заманчы-лардын коомдук турмуштун денгээлинин төмөндөп кетишине карата мыйзам ченемдүү реакциясы болгон деп айтууга негиз бар.

Акын-заманчылардын чыгармаларында жашоо жана өлүм проблемасы негизги орунда турат. Бул табигый көрүнүш, анткени "өмүр" тушунугу дүйнөгө болгон көз караштык жүктү көтөрүү менен бирге адамдын курчап турган айлана чөйрөгө, өзунун ишмердүү-лүгүнө, анын натыйжаларына карата мамилесин аныктоого жардам берет. Жашоо – бул эң жогорку баалуулук. Бул баалуу-луктан тышкары калган көрүнүштөр өз маанисин жоготот. Өмүр – адам үчүн эң ыйык нерсе, ал өлүмгө каршы турат. Турмуштун баалуулугу өмүр менен өлүмдүн карама-каршылыктуу биримдигин андап-билүүнүн натыйжасында гана таанып-билинет. Акын-заманчылардын пикири боюнча өлүм- бир эле өмүрдүн табигый, трагедиялуу аякташы эмес, ал жашоонун көрүнүшүнүн бөлүнгүс атрибуту. Арстанбек өзунун "Керээз" аттуу ырында адамды табигый көрүнүш катары, ал эми өлүмдү физикалык жашоонун табигый жана сөзсүз боло турган аякта-

лышы деп эсептейт: "Бул дүйнө жалганда, туулуп, өлүш шарт экен"⁴⁴. Ал эми Калыгул өмүр, өлүм жөнүндө мындай деп ырдаган: "өткөн өмүр качкан куш, өкүрсөң келбейт ал кайтып"⁴⁵.

Акын-заманчылардын дүйнөгө болгон көз карашына мүнөздүү өзгөчөлүк катары алардын этикалык ой жүгүртүүлөрүнүн диний идеялар менен айкалышкандыгын белгилөөгө болот, айрым учурларда бул түшүнүктөр кайчылашып кеткен деп айтууга да мүмкүнчүлүк бар. Калыгул, Арстанбек жана Молдо Кылыч үчүн дин – бул бир эле Кудайга ишенүү эмес, ал нравалуулук менен тыгыз байланышта жайгашып, жогорку моралдык инстанция катары кызмат аткарат. Д. Дидро төмөнкүдөй пикирди айткан: "дин жана нравалуулук бири-бири менен диалектикалык байланышкан, алардын фундаменталдык принциптерин бири-бирине каршы коюуга болбойт. Динсиз жакшылык жок, ал эми жакшылыксыз бакытка жетишүүгө болбойт"⁴⁶.

Акын-заманчылар үчүн Кудай эң жогорку нравалык улуу күч катары гумандуулуктун, тартиптүүлүктүн көрсөткүчү катары кызмат аткарат⁴⁷. Алар динди нравалуулуктун булагы катары карап, адамдын руханий дүйнөсүнүн калыптанышындагы ролун көрсөтүүгө аракет жасашкан. Белгилүү болгондой, "эң жогорку моралдык инстанция"⁴⁸ ар убак турдүү диндердин борбордук идеялык жобо-су катары эсептелип келген. Л.Фейербахтын идеясы боюнча ар бир дин бардык башка аныктамалардан мурун Кудайга нравалык жетилүүнү ыйгарат. Доордогу өзгөрүүлөргө, карама-каршылыктуу тенденцияларга, мусулмандык идеологияга карабастан, акын-заманчылар адамдардын моралдык көз караштары күнүмдүк ишмердүүлүк процессинде, алардын жашоо образынан көз карандылыкта калыптанышы жөнүндөгү натыйжага келишкендигин улуу жетишкендик катары кароого болот.

Акын-заманчылар өздөрүнүн этикалык элестөөлөрүндө адам табиятынан жакшы, жаман, ак көңүл же каардуу, адилеттүү же адилетсиз болуп төрөлбөшү жөнүндөгү идея-га стихиялуу түрдө келишкен. Бул сапаттар социалдык чөйрөдөн, жашоо шартынан көз карандылыкта калыптанышын андап билишкен. Чөйрө адамды ач көз же кең пейилдуу кылып тарбиялашы мүмкүн.

⁴⁴ Арстанбек. Ырлар. - 22-бет.

⁴⁵ Калыгул. Казыбек. Казалдар. - 24-бет.

⁴⁶ Дидро Д. Соч. В 2 Т.-Т.1.-М., 1986.-59-бет.

⁴⁷ Донобаев А. Д. Мировоззрение акынов-заманистов // Общественно-философская мысль народов Средней Азии.-168-бет.

⁴⁸ Караңыз: Мукасов Ы.М. Кыргыз элинин философиялык ойлومунун тарыхый динамикасы. - Бишкек, 2004. - 195-бет.

⁴³ Караңыз: Мукасов Ы.М. Кыргыз элинин философиялык ойлومунун тарыхый динамикасы. - Бишкек, 2004.

Акын-заманчылардын пикири боюнча жакшылыкты жамандыктан айырмалай билүү зарыл. Аларды аралаштырып кароо адамдын нравалык жактан төмөндөшүнө, коомдун деградациясына" алып келет. Жакшылык иштер бааланбаган, жамандык, кылмыштуулук жазаланбаган коомду бактылуу коом деп айтууга мүмкүн эмес. Акын-заманчылардын чыгармачылыгындагы дагы бир борбордук категория - "бакыт" түшүнүгү. Калыгул, Молдо Кылыч, Арстанбек учун бакыттын көрсөткүчү катары материалдык жетишкендик эмес, руханий дүйнөнүн байлыгы каралат.

Ойчулдардын пикири боюнча жаман иштерди жасаган адам бактылуу боло албайт. Ач көз адамды бактылуу деп айтууга мумкун эмес.

Бакыт түшүнүгүнө эң жакын түшүнүк-төрдүн бири – адилеттүүлүк. Адилеттүүлүк - бул эң жогорку баалуулук. Адамдын жасаган иш-аракеттери нравалуулуктун принциптерине каршы чыкпаганда жана коомдун жыргалчылыгына багытталган учурда бакыт жөнүндө сөз кылууга болот.

Адилеттүүлүк айрым адамдардын коомдук турмуштагы ролу менен социалдык абалынын, ар-намыс, укук, милдеттердин айкалышын чагылдырат. Бул жобого ылайык келбеген учурда адилетсиздик жөнүндө айтышат. Демек, адилеттүүлүк- универсал-дык тушунук анын жардамы менен коомдун мүчөлөрүнүн жүрүм-туруму моралдык баа-лоого мумкунчулук алат. Ойчулдар адилет-сиз башкаруучуну айыпташкан: "Улук адил болбосо, убара болот эл карып"⁴⁹.

Жогоруда айтылгандардан тышкары ойчул заманчылар жеке жана коомдук жыргалчылык проблемаларынын гуманисттик аспектин иликтөөгө аракет жасашкан. Жалпы коомдун жыргалчылыгы ар бир инсандын жыргалчылыгын бекемдөө аркылуу гана ишке ашат. Акындардын идеясы боюнча адам жакшы же жаман болуп төрөлбөйт. Бул сапаттар социалдык чөйрөгө, жашоо шартта-рына карата калыптанат. Чөйрөнүн таасири менен адам ак көңүл же кара мүртөз болушу мүмкүн.

Акын-заманчылардын чыгармачылыгын-да патриотизм идеясы да негизги орунда турат. Алардын көз карашы боюнча патриотизм социалдык гана эмес, моралдык да түшүнүк. Ойчулдар биринчи кезекте патриотизм деп өз элин-жерин душмандар-дан коргоону, биримдикти түшүнүшкөн. Уруулар аралык күрөштү элдин тынчтыгын, ынтымагын, өнугуусун бузуучу көрүнүш катары айыпташкан. Демек, ойчулдар өз ырлары аркылуу

адамдарда жогорку адеп-ахлактык баалуулуктарды калыптандырууга аракет жасашкан⁵⁰.

Кыргыз акындары өз чыгармаларында эмгекчи элдин турмушун, кыргыз коомундагы ар кандай тарыхый окуяларды сүрөттөп, дүйнөнүн жаралышы, өнүгүүнүн ар түрдүү кырдаалы, айлана-чөйрөдөгү кубулуштар, адеп-ахлак жана турмуш-тиричилик жөнүндө ой жүгүртүшкөн. Ошондуктан алардын чыгармалары кыргыз элинин философиялык, коомдук-саясий, этикалык ой пикирлерин изилдөө үчүн чоң мааниге ээ.

Жыйынтыктап айтканда, Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтын чыгармаларында нравалык-этикалык көз караштар басымдуулук кылган. Алардын моралдык көз караштары дидактикалык мүнөзгө ээ болуп, адамдарды жакшылыкка үндөгөн. Алардын нравалык элестөөлөрүндөгү карама-каршылыктар доордун карама-каршылыгы менен мүнөздөлөт. Дүйнөгө болгон көз караштарынын чектелген-дигине карабастан, ойчулдардын гуманисттик идеялары прогрессивдүү мүнөзгө ээ жана кыргыз элинин этикалык ой жүгүртүүсүнүн өнүгүшүндө негизги орунда турат.

Колдонулган адабияттар:

1. Муминов И. М. Великий энциклопедист из Хорезма.- Ташкент, 1973. - 34-бет.
2. Мукасов С.М. Традиции социально-философской мысли в духовной культуре кыргызского народа.- Бишкек, 1999. -155-бет.
3. Геюшев С. Этическая мысль в Азербайджане (исторический очерк). - М.- Баку, 1968. - 154-бет.
4. Конрад И.И. Запад и Восток. - М.: Наука, 1972.-482-бет.
5. Философский энциклопедический словарь. - М, 1989. - 178-бет.
6. Кессиди Ф. Сократ. - М., 1988. - 82-бет.

⁴⁹ Калыгул. Казыбек. Казалдар.-12-бет.

⁵⁰ Караңыз: Мукасов Ы.М. Кыргыз элинин философиялык ойлорунун тарыхый динамикасы. - Бишкек, 2004.-197-бет.